

KDY JE TŘEBA ŘÍCI DOST: KDYŽ ETICKÁ DILEMATA VE FEMINISTICKÉM VÝZKUMU PŘEKROČÍ URČITOU MEZ

Marie Dlouhá

*Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze
majka.dlouha@gmail.com*

When to Say „Enough“: When ethical dilemmas in feminist research exceed a certain limit

Abstract— Every researcher has to deal with numerous ethical questions during the whole research process. Ethical dilemmas are partially based on the theoretical perspective of the researcher. My perspective in gender and entrepreneurship research was a feminist approach, which is primarily based on rejecting the value-free nature of research, and accepting a political commitment to create knowledge which could improve the position of women in society. This article presents research which started in autumn 2012. I planned to do a complex case study of one project which helps women to start their own businesses. The biggest ethical problem which emerged in the process of research was the imbalance between my values and the values of the organizers and participants of this project. Double responsibility – towards participants of the research and towards my scientific caused the termination of the research. The main reason was the fact that it would be impossible to present and publish any results – any form of presentation would be against the values of one or the other side. The article shows that terminating research is one of the ways a researcher can solve his/her ethical dilemmas.

Keywords—*feminist research; ethics; values; reflexivity; feminist standpoint*

SOCIOLOGIE jako vědní disciplína byla ve svých počátcích stavěna na principech pozitivismu, a snažila se tak přiblížit vědám přírodním. Příkladem může být zakladatel sociologie Auguste Comte, jehož snahy vedly k tomu učinit sociologii podobně validní jako přírodní vědy. Na něj navazující Émile Durkheim usiloval o hodnotově neutrální zkoumání sociálních

jevů, které označoval jako sociální fakta – chápal je jako „existující nezávisle na lidském vědomí“ (Durkheim 1938: 20). Cílem byla co největší objektivita zkoumání a přiblížení se univerzální pravdě, čehož bylo možné dosáhnout oddělením těchto faktů od hodnot (například výzkumníkových); (Durkheim 1938). Právě vůči těmto principům se částečně vymezuje feministický výzkum, který se stal optikou mého zkoumání.

Ve svém příspěvku nejprve stručně představím charakteristiku feministického výzkumu ve vztahu k etickým otázkám. Následně charakterizují výzkum podnikání žen a ukážu, jakým způsobem se stal oblastí mého výzkumného zájmu a z jaké konkrétní perspektivy jsem k němu přistupovala. Poté charakterizují konkrétní projekt na podporu podnikání žen, který jsem se rozhodla zkoumat. Představím konkrétní dilemata, se kterými jsem se v jeho průběhu setkávala a která narážela nejen na feministickou perspektivu, z jejíž pozice jsem do výzkumu vstupovala, ale také na dilemata, kterým čelí výzkumníci obecně. V okamžiku, kdy dilemata překročila určitou mez, jsem se rozhodla výzkum ukončit.

FEMINISTICKÝ VÝZKUM

Feministický výzkum se stal mým teoretickým východiskem a také způsobem, kterým jsem se v průběhu roku 2012 snažila uchopit problematiku ženského podnikání v České republice. Charakter tohoto pohledu vysvětluje mnohé výzkumné volby, které jsem v průběhu výzkumu dělala a které mne nakonec vedly i ke zmiňovanému ukončení výzkumné práce.

Feministický výzkum je nejčastěji charakterizován jako výzkum, který je nejen o ženách, ale především *pro* ženy a *vytvářen* ženami (Friedan, 1963: 15; Roberts 1981). Vychází z kritiky vědy,

kteřá vytvářela závěry především na základě zkušenosti mužů, je tedy postavený primárně jako odpor vůči vědění konstruované muži (Letherby 2003). Kritizovaná je zejména obecná logika vědy, která – jak již bylo zmiňováno v úvodu – prezentuje výzkumná zjištění jako pravdu, která leží mimo sociální realitu a vědce, který je vykreslován jako neutrální a objektivní zprostředkovatel těchto faktů (Hesse-Biber, 2011: 8). Hlasy, které jsou skrz vědecké závěry prezentovány, patří zejména bílým, heterosexuálním mužům ze západu, příslušejícím ke střední třídě, ženská část zkušenosti je upozaděna (England 1994: 242). Vědění jako takové je pak chápáno jako konstruované v rámci patriarchálních struktur (Roberts 1981: 54). Snaha o objektivitu vede k tendenci distancovat se od objektu zkoumání, vyžadovaná je zdánlivá nestrannost, nezaujatost, jakékoliv osobní zatížení je vnímáné jako nevhodné (England 1994: 242). Hlavním cílem vědy, na kterou svou kritikou feminismus a feministický výzkum navazuje, je generalizace výzkumných závěrů, vytváření obecných pravd a predikcí lidského chování. Výsledky tradiční vědy jsou vytvářeny na základě kvantifikace vzorů lidského jednání skrze statistické metody (Hesse-Biber 2011: 7–8). Hlavní argumenty kritiky vůči takto formovanému vědění byla obecnost, univerzálnost, hodnotová neutralita a odosobnění výsledků od výzkumníků a výzkumnic. Tento způsob dělání vědeckého výzkumu vede k opomíjení jedinečnosti a rozdílů mezi jedinci.

Feminističtí vědci zejména v 70. a 80. letech 20. století začali usilovat o dekonstrukci těchto tradičních rámců vědění. Činili a činí tak především zahrnutím marginalizovaných (zejména ženských) pohledů a perspektiv, odkrýváním praktik, které činí onu deklarovanou „objektivitu“ branou jako fakt (zaměřují se na způsoby utváření vědění (Spender 1981: 1), svou kritikou směřují vůči deklarované hodnotové neutralitě bádání (Roberts 1981: 55). Feministický výzkum se v návaznosti na kritiku tradičních způsobů zkoumání vymezuje jako postavený na principech inkluзивity, kontextuality, jako neopomíjející emoce a žité zkušenosti (Nielsen 1990: 6; Reinharz 1983), je hodnotově zaměřený a kritický (Harvey 1990: 102–3), multiparadigmatický (Reinharz a Davidman 1992) a zahrnuje ženskou zkušenost. Cílem feministického výzkumu je sociální změna, jeho závazkem je změnit status žen v současné společnosti (Roberts

1981: 55; Hesse-Biber a Leckenby 2004: 225). Osobní a soukromé, které bylo v klasických přístupech přehlíženo a které bylo zejména doménou žen, se stává politickým, a tedy veřejným (Hesse-Biber, 2011: 2). Vědecké výsledky neberou feminističtí výzkumníci jako sociální fakta, ale jako sociální konstrukce (England 1994: 241). Výsledná podoba konstrukce pak závisí na strukturách moci, které ve společnosti fungují. Již zmiňovaná snaha o změnu je vedena směrem k přerušení reprodukce a opakování vztahů moci, které jsou pro ženy (a nejen pro ně) nevýhodné (Wadsworth a Hargreaves 1991). Jedním z prostředků je odhalování struktur moci a autority (Roof 2011), mimo jiné také ve výzkumném procesu. Feministický výzkum také redefinuje základní epistemologické principy výzkumu. Věnuje pozornost vztahu výzkumníka/výzkumnice a zkoumaného/zkoumané, reflektuje emoce, které se objevují v rámci výzkumné zkušenosti, důležitá je autobiografie výzkumníka a velký důraz je kladen na struktury moci vznikající v průběhu výzkumu – jak v průběhu formulování otázek, sběru dat, analýzy, interpretace, tak i při psaní výsledků (Stanley 2013: 23). Základním principem feministického výzkumu je tedy (sebe)reflexivita, subjektivní revize výzkumné zkušenosti a relativizace platnosti výsledků (Stanley 2013: 23). V rámci výzkumného procesu je zpochybněna role výzkumníka/výzkumnice jako jediné osoby, která má kontrolu nad výzkumnou situací, zkoumaní jsou do procesu výzkumu více zapojováni¹ (Letherby 2003: 114).

Teoretická pravidla, byť ilustrovaná příklady z praxe, nikdy člověku nemohou sloužit jako přesný návod k vedení výzkumu. Jak ukáží na příkladu svého výzkumu, může se stát, že snaha přijmout určitou optiku zavede výzkumníka do slepé uličky a ten je nucen výzkum ukončit.

1 Struktury moci mezi výzkumníkem a zkoumaným jsou ve feministickém výzkumu zpochybněny a měněny, i když plně participativní výzkum, kde by byl mezi všemi akteři nehierarchický vztah, je dle mnohých autorů iluzí (viz např. Kelley, Burton a Regan 1994; Millen 1997; Letherby 2002).

VÝZKUM PODNIKÁNÍ ŽEN

Teoretická východiska

Oblast podnikání se stává relevantním sociálněvědním tématem nejen proto, že počet podnikatelů a podnikatelek je nejméně v posledních 100 letech rostoucí (viz například Gartner a Shane 1995). Malí a střední podnikatelé jsou bráni jako významná složka národní ekonomiky, zvláště v tranzitních zemích (Lituchy, Bryer a Reavley 2003; Kessler 2007). Podnikání je pak běžně chápáno jako tradičně mužská záležitost [„přirozené“ mužský gender podnikání je brán jako neviditelný a nesporný (Bruni, Gherardi a Poggio 2004: 47–60)]. V České republice se jedná o fenomén poměrně nový – moderní svobodné podnikání je možné prakticky až po roce 1989. Nemožnost podnikat v období socialismu postavila ženy a muže na stejnou „startovní čáru“, což je vývoj odlišný od ostatních západních zemí, kde ženy musely svoje postavení v této oblasti oproti mužům „vybojovávat“ (Křížková 2008: 191). Přesto je ale v ČR stále ženské podnikání méně časté než podnikání mužů² (Zaostřeno na ženy a muže 2012), jako důvod bývá jmenována vertikální segregace trhu práce (větší zastoupení mužů v řídicích pozicích) a přetrvávající stereotypní role v práci i v rodině, což má společně za následek to, že ženy nemají takové znalosti využitelné v podnikání a stejné sítě kontaktů jako muži. Nefungující sítě kontaktů jsou také způsobeny tím, že ženy častěji začínají podnikat v oblastech, ve kterých nemají předchozí zkušenosti, a tedy ani známosti (Křížková 2007).

Tradiční nahlížení na podnikání jako na mužskou záležitost, převaha mužů zapojených v této oblasti a obecné charakterizování úspěšného podnikatele vlastnostmi, které jsou tradičně připisovány mužům (Lituchy, Bryer a Reavley 2003), bylo základem rozhodnutí vytvořit výzkum, který by se věnoval ženám-podnikatelkám. Snaha zviditelnit příběhy ženské části podnikajících, jejichž osudy jsou často „neviditelné“, mne vedla k přijmutí feministické perspektivy, konkrétně jsem vycházela z „feminist standpoint theory“.

„Feminist standpoint theory“ můžeme zařadit do širších souvislostí vývoje feminis-

tické antropologie,³ která, jak uvádí Jaroslava Hasmanová Marhánková (2013: 216–217), prochází postupným vývojem. Na začátku zmiňuje antropologii žen, která jako výchozí bod svého zkoumání považuje kolektivitu žen a mužů, která v této fázi není problematizována. Odlišnost skupiny žen a mužů je považována za implicitní, samozřejmou, cílem zkoumání je hledat její příčiny. Jako další období jmenuje autorka antropologii genderu, kdy se analyticky začíná rozlišovat pohlaví a gender. Kategorie genderu s sebou přináší otázky sociální konstruovanosti genderových rolí. Ženy a muži jako homogenní kategorie jsou však zachovány. Gender je podmíněn kulturně, jedinci si ho přisvojují prostřednictvím socializace (ibid.). Poslední fází, kterou Jaroslava Hasmanová Marhánková jmenuje, je feministická antropologie. Ta předpokládá inkluzi dimenze genderu ve všech etapách výzkumu. Gender je ale chápán v kontextu dalších vztahů nerovnosti, přihlíží se i k tomu, jak se ve společnosti jako takové vytváří a udržuje nerovnost (ibid.). V produkci nerovnosti se pak zkoumají a dekonstruují vztahy moci a hledí se také na etický aspekt vztahu ke studovaným a k jejich reprezentaci.

„Feminist standpoint theory“ z tohoto pohledu můžeme nahlížet jako zapadající do oblasti antropologie genderu. Tento pohled se totiž snaží upozorňovat na tradičně přehlíženou perspektivu žen, současné struktury a způsoby vytváření vědění tak narušuje právě integrováním tohoto pohledu (Harding 2004). Tato teorie (a epistemologie) navazuje na Marxe, a to v tom smyslu, že vidí vědění jako vytvářené elitami, které mají moc a které skrz toto vědění potvrzují svoje postavení. Z feministické standpoint perspektivy je pak tou vědění utvářející elitou skupina mužů, k narušení existujících struktur vědění, a tedy moci, je třeba začít výzkum z pozice žen (Hesse-Biber 2011: 11).

Pro „feminist standpoint“ perspektivu jsem se rozhodla, přestože je kritizována pro potvrzování binaryty kategorií muž-žena a pro unifikaci ženské zkušenosti. Kritérium genderu, kterým klasifikuje jednotlivce, je kritiky nahlíženo pouze jako jedno z možných diferenciacních hledisek (dalšími jsou například rasa atp.); (Letherby 2003:46). Cílem feministického výzkumu (jak již bylo řečeno) je mimo jiné změna, začlenění výsledků do politik. To je však jen velmi obtíž-

2 V roce 2011 bylo 604 tisíc podnikajících mužů a 250 tisíc podnikajících žen, ženy tedy tvořily 29,3 % z podnikatelských subjektů (Zaostřeno na ženy a muže 2012).

3 O feministické antropologii mluvím především díky metodám zvoleným pro svůj výzkum.

ně možné, pokud budeme zkoumanou oblast nahlížet z plurality perspektiv, tj. pokud nepřijmeme pohled „feminist standpoint theory“, ale spíše postmodernistický pohled ve feminismu (Letherby 2003). Navíc přestože je zkušenost každého jedince unikátní, ženy se dostávají na celém světě do podobných situací (myšleno do podobných vztahových nerovností vůči mužům), tudíž je zkoumání z pohledu této kategorie ospravedlnitelné. Dalším důvodem je to, že se skupina, kterou jsem se rozhodla studovat, sama definovala jako pouze ženská, jak ukáží níže. Nicméně ve svém výzkumu jsem usilovala o to respektovat i ostatní především etické principy feministického výzkumu, zejména co se týče vyrovnávání pozice zkoumaný/á-výzkumník/ice.

Výzkum projektu na podporu podnikání žen

Feministický výzkum vychází z žité zkušenosti zkoumaných osob a snaží se o hlubší a kontextuální chápání určitého problému (Kirsch 1999). Proto jsem využila možnosti, která se mi nabízel, a rozhodla jsem se vytvořit případovou studii konkrétního programu na podporu podnikání žen financovaného z EU. Cesta, která mne k tomu Projektu⁴ dovedla, byla specifická, průběh „dostávání se“ do výzkumného pole zpětně utvářel cíle, které jsem si vytyčila. Náhodou jsem totiž narazila na inzerát, hledající někoho, kdo by vytvořil sociologickou výzkumnou studii pro daný Projekt. Vzhledem k tomu, že jsem se o dané téma zajímala, neváhala jsem a využila jsem otevřených dveří, které mi umožnily vstup do prostředí.

Projekt jako takový byl poměrně rozsáhlý – měl přibližně stovku účastnic (pouze žen) – začínajících podnikatelek, desítku realizátorek, koučů a kouček a lektorů a lektorek z několika krajů ČR.⁵ Ženy – účastnice a začínající podnikatelky, které byly do Projektu zahrnuty – procházely přibližně ročním školením, kde získávaly jak „tvrdé znalosti“ („hard skills“ – znalosti ohledně financí atp.), tak i „měkké znalosti“

(„soft skills“ – motivace, psychologická podpora atp.). Cílem programu bylo ženy posunout od záměrů podnikat přes podnikatelské plány až k opravdovým začátkům podnikání, a to jak cestou „praktickou“, tak i „duševní“. Většina programu se odehrávala v rámci uzavřených skupin o zhruba 15 účastnicích v jednotlivých krajích zvlášť, malá část probíhala napříč kraji. Selekcí žen do programu prováděly ony klíčnice, které mě do Projektu přizvaly. Hlavním prosazovaným principem Projektu byl apel na síťování, jež mělo být založené na sdílené podstatě ženství účastnic.

Já jsem se do Projektu zapojila na podzim roku 2012, opustit ho jsem se rozhodla na jaře roku 2013. V rámci svých výzkumných aktivit jsem navštěvovala jak regionální skupiny (zejména v Praze a Brně), tak setkávání celorepublikové. Výzkum měl spočívat zejména v etnografickém pozorování, snažila jsem se ho ale také rozšířit o rozhovory s účastnicemi z jednotlivých regionů a s jejich vedoucími. Jak ukáží dále, možnosti výzkumu byly určované zejména přístupem organizátorek.

Můj vstup do prostředí

Stejně jako v jakémkoliv kvalitativním výzkumu měl tento vstup do prostředí svého klíčníka, či spíše klíčnky, nebo ještě přesněji klíčnice-organizátorky Projektu. Staly se tak mými průvodkyněmi po prostředí Projektu. Jejich rolí v mém výzkumu bylo zároveň mi zprostředkovávat přístup do prostředí, zároveň se i ony samy staly objektem zkoumání. Anthony Giddens mluví o jakémkoliv vztahu jako o vztahu moci (Giddens 1979), což jsem začala s postupujícím časem hlouběji reflektovat. Moc klíčníka/klíčnice je totiž v tom, že prováděnému umožňuje a zabraňuje vstupu do určitých prostor. Klíčníci či klíčnice mají přístup k informacím a je na nich, kolik z nich poodestrou výzkumníkovi či výzkumnici (Corra a Willer 2002). Ve snaze respektovat etické principy feministického výzkumu a nechat prostor i zkoumaným (mezi něž klíčnice jednoznačně patřily), jsem se nechala Projektem provádět a – jak svoje postavení zpětně hodnotím – i manipulovat.

Přestože základní charakteristiky Projektu, které jsem jmenovala výše, zní jako nejobecnější popis, já sama jsem tento obraz dostala až postupným pronikáním do výzkumného pole. Jen namátkově jsem byla seznamována s konkrétní-

4 V rámci výzkumu jsem participantkám – ženám podnikatelkám – slíbila zachování anonymity. Z tohoto důvodu bych ráda zachovala taktéž anonymitu celého projektu na podporu podnikání žen, aby skrze něj nemohly být identifikovány. Dále tedy budu o projektu na podporu podnikání žen hovořit pouze jako o Projektu.

5 Mezi účastnicemi a realizátorkami byly samé ženy, mezi koučkami byl i jeden muž, složení lektorů a lektorek bylo, co se týče genderu, vyrovnané.

mi body programu Projektu, pouze na některé události jsem byla zvána a výzkumné rozhovory mi byly umožněny také pouze s vybranými ženami. Svůj vztah s klínicemi jsem vnímala mocensky nerovně – jednalo se většinou o starší ženy, často s dlouhou pracovní a podnikatelskou zkušeností, což působilo nesymetricky k mé roli studentky – cítila jsem, že se ode mne očekává, že budu organizátorkám zavázaná, protože mi umožnily přístup k datům. Každé další odkrytí části Projektu mi bylo prezentováno jako vstřícný krok ze strany organizátorek-klínic. Jedním z momentů, kde byl nerovný vztah moci z mého pohledu nejexplicitnější, byl okamžik, kdy jsem zpracovávala data z dotazníků, které vyplňovaly ženy hlásící se do Projektu. V okamžiku, kdy jsem předala organizátorkám svoji výzkumnou zprávu, zpracovanou do podoby článku vytvářeného na základě mé sociologické praxe a znalostí, jsem dostala zpětnou vazbu, jak mám článek upravit. Nejednalo se o formální stránku věci, ale o zjištění a interpretaci dat.

Jak jsem zmiňovala výše, Projekt se zaměřoval kromě získávání znalostí také na tzv. soft skills. Byl orientován výhradně na ženy a snažil se prezentovat určité hodnoty a principy, které měly být dodržovány jak v životě, tak v budoucím podnikání přihlášených žen. Jednalo se o hodnoty vnitřní integrity, zdůrazňované byly ale i „ženské principy“, „ženské rytmy“, „přirozeně ženské vlastnosti“ jako například mateřství, péče o domácí sféru, pasivita atp., které byly metaforicky propojovány s přírodními elementy (např. mateřství země). Celou cestu k podnikání směřovaly organizátorky jako hledání sama sebe a nalézání mnohdy potlačované „vnitřní ženy“. Důraz byl kladen na to, aby se podnikání nedělalo „mužskou silou“ (soutěživost, dravost, síla), ale s „ženskou rozvážností“ (intuice, laskavost...). Zajímavé bylo, že možnost získat „tvrdé znalosti“ (účetnictví, management financí apod.), které byly organizátorkami prezentované spíše jako mužská záležitost, byly častou prvotní motivací některých žen se do Projektu přihlásit. Právě toto zjištění, které jsem učinila na základě dostupných dat ze vstupních dotazníků, které mi byly poskytnuty, mi bylo organizátorkami v psaném článku vytýkáno. Vnímala jsem to tak, že hodnotová orientace Projektu je pro organizátorky důležitější a že si sami chtějí daty potvrdit, že začínající podnikatelky touží po tom, co jim Projekt nabízí. Organizátorky chtěly, aby výsledky vyzněly tak,

že přihlášené ženy touží především po morálním naplnění a hodnotách, které jim Projekt nabízí. Tato zjištění, která se mi v dotazníku nepotvrdila, ospravedlňovaly svými zážitky ze společných setkání s ženami-uchazečkami. Průběh těchto setkání byl takový, že byla nejprve prezentovaná ideová stránka Projektu (s důrazem na ženskou podstatu), až pak byly ženy dotázány na to, s jakými očekáváními do Projektu vstupovaly. Dle mého názoru tak byly předem ovlivněné tím, co se od nich očekává, a dle toho upravovaly svoje výpovědi. Celou situaci bych přirovnala ke dramaturgické metafoře Ervinga Goffmana (1999) – účastnice vstupovaly na scénu, když už část představení byla rozehraná. Aby udržely tvář, upravovaly svoje herecké výkony [více o udržení tváře viz Erving Goffman (2005: 5–46)] podle aranžmá a hereckých výkonů, které zde již byly.

V momentech, kdy jsem ještě nebyla příliš seznámena s ideovým charakterem Projektu, jsem začala dělat výzkumné rozhovory s vybranými ženami. Některé vyjadřovaly vůči myšlenkové náplni Projektu nadšení („to je to, po čem jsem celý život toužila“), jiné působily nejistě – například když mi říkaly, že „musím být připravená na speciální atmosféru, kterou v rámci Projektu zažívají“. Jednotlivá skupinová setkání, kterých jsem se následně účastnila, byla vedena výše zmiňovanou celkovou ideovou náplní Projektu. Sezení měla často podobu rituálů, byla zahajovaná při svíče, byla spojená s pohybovým cvičením, meditační hudbou apod. I v rámci Projektu byly tyto seance někdy nazývány jako „čarodějnické“. Přítomnost účastnic v rámci celého projektu nebyla pasivní, nestaly se jenom pouhými příjemkyněmi informací, očekával se od nich vklad osobních zkušeností. Místy se tak Projekt podobal spíše psychologickým terapiím. Zvláštní bylo propojení tohoto charakteru s podnikatelskými záměry – účastnice si v jednom momentě sdělovaly svoje důležité životní okamžiky, ostatní jim nabízely řešení těchto situací pomocí produktů, které v rámci svého podnikání prodávaly. Velmi příjemná pak naopak byla osobní setkání s účastnicemi, se kterými jsem mluvila o jejich podnikatelských plánech. Vztah, který se v této výzkumné situaci vytvářel, často narušoval hierarchii výzkumník/ice – zkoumaný/á. Účastnice se samy zajímaly nejen o moji biografii, pozici, kterou mám v Projektu, ale také o můj osobní život – jestli a kde studuji, kde pracuji nebo plánuji pracovat. Zajímavá výzkumná situace a data, která jsem

získávala jak skrze rozhovory, tak skrze zúčastněná pozorování, ale nemohla být samotným důvodem ve výzkumu pokračovat.

KDYŽ ETICKÁ DILEMATA PŘEKROČÍ URČITOU MEZ

Jak již bylo řečeno, feministická perspektiva se snaží ve výzkumu jak reflektovat vlastní hodnoty a pozici, tak akceptovat hodnoty zkoumaných osob (England 1994: 243). Moji výchozí pozicí byla snaha o to v rámci sociologického vědění a metodologie začlenit do obrazu podnikání také pohled žen – začínajících podnikatelek. Cílem bylo odhalit struktury moci, které zde panují, případně skrze reflexi a popis prostředí pomoci zviditelňovat neviditelné hierarchie, které jsou považované za samozřejmé. Vycházela jsem také ze sociálního konstruktivismu (ke kterému se feministický výzkum také hlásí (Roberts 1981: 54), tj. dívala jsem se na role (mimo jiné i genderové) jako na neustále vyjednávané v sociální interakci [podobně viz koncept „doing gender“ (West a Zimmerman 1987)]. V rámci tohoto pohledu se ukázala konstrukce ženství v rámci Projektu jako podporovaná argumenty biologického esencialismu. Role žen byla určovaná v opozici k mužům, byly jim přisuzované určité vlastnosti v závislosti na jejich pohlaví. Jak ale upozorňuje Sandra Bem, biologický esencialismus racionalizuje genderovou polarizaci a mužskou dominanci tím, že zvyrazňované rozdíly bere jako přirozené konsekvence biologických rozdílů mezi pohlavími (Bem 1993). Mojí snahou bylo prostřednictvím výzkumu tyto produkce „neviditelného“ a „samozřejmého“ dekonstruovat, a tak měnit pozici žen. Vzhledem ke způsobu mého zapojení do Projektu se ale toto stalo nemožné, tudíž jsem se rozhodla výzkumnou práci v Projektu ukončit.

Reciprocita, začlenění účastníků či účastnic (a tedy i organizátorek) do výzkumu, o které feministický výzkum usiluje (Oakley 1981: 30) by totiž znamenalo nutnost vzájemné diskuse výsledků s účastnicemi a organizátorkami. To by však bylo vzhledem k diametrálně odlišným hodnotám a přístupům, kterými jsme se dívaly na vztah mužů a žen, a vůbec na tyto kategorie jako takové, prakticky nemožné, jak se ukázalo při snaze publikovat výsledky dle svého přesvědčení. Publikace závěrů bez vědomí zúčastněných by porušovala jedno ze základních etických principů nejen feministického výzkumu, kterým je nutnost poskytnout výzkumné výsledky respondentům, institucím a dalším subjek-

tům zapojeným do výzkumu (Creswell 1997: 59). Pokud bych ve výzkumu dále pokračovala, byla bych nucena poskytovat výsledky zaangażovaným jedincům také proto, abych zachovala princip spravedlnosti, který zmiňují Norman Kent Denzin a Yvonna Sessions Lincoln v knize *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Tito autoři mluví o tom, že by výzkum měl přinášet zkoumaným nejen omezení, ale také určité výhody (Denzin a Lincoln 2005: 146). Benefit, který bych jim mohla za svoji přítomnost v Projektu poskytnout, by mohl být právě sociologický výzkum, na kterém jsem pracovala. Jeho výsledky však zpochybňovaly ideovou linii, kterou měl Projekt vytvářet, na což organizátorky reagovaly snahou o zásahy do výsledků. Přínos výstupů pro organizátorky Projektu byl tedy diskutabilní. Upravování výsledků na základě doporučení organizátorek Projektu jsem odmítla již v první fázi výzkumu, protože návrhy na úpravu šly proti mým přesvědčením, a překročily tedy pro mne únosnou míru participace účastníků a účastnic výzkumu na tvorbě výzkumu. Výzkumná situace by sice měla být utvářena oběma stranami, výzkumník je však vždy ten, který má větší moc při interpretaci, analýze a psaní výsledků (Letherby 2003: 114). Prvním důvodem zastavení výzkumu tedy byl nesoulad mých přesvědčení s pohledy organizátorek, a tedy prakticky nemožné vytvoření jakýchkoliv závěrů a jejich prezentace.

Druhým důvodem byly vztahy moci ustanovené především tím, že klíčniceorganizátorky, byly mými průvodkyněmi a měly prakticky absolutní moc nad tím, které informace a situace mi zprostředkují. Moje postavení bylo nerovnoměrné i kvůli rozdílným životním zkušenostem a roli ne tolik zkušené studentky, což byla pozice, kterou jsem vnímala, že mi byla přisouzena. Vzhledem k tomu, že organizátorky byly v nestejném mocenském postavení i k účastnicím výzkumu – byly v roli těch, kteří předávají vědění, částečně také určovaly, jakou optikou se mají účastnice na podnikání a i na svoje životní strategie dívat, necítila jsem se obecně v situaci dobře. Skrz výzkum tedy bylo jen velmi obtížné, nebo přímo nemožné, se přiblížit prožívání skupiny, která se měla stát cílem mého výzkumu – začínajícím ženám podnikatelkám. Možným výsledkem výzkumu by tak asi nemohlo být samotné prožívání začátků podnikání ženami, ale spíše struktury moci, které toto prožívání ovlivňují. Takovéto závěry by ale asi nemohly být

publikovatelné pro všechny účastníky Projektu. Mary Carol Ramos (1989) považuje vztah výzkumníka/výzkumnice a zkoumaných jako jednu z nejdůležitějších oblastí, kterou je třeba u výzkumu v rámci etických otázek řešit. Mně se nepodařilo najít uspokojivou bilanci tohoto vztahu, a proto jsem výzkumné pole opustila.

ZÁVĚR

Přestože mnohá dilemata, která jsem v rámci výzkumu řešila, vycházela z mojí feministické pozice, tak se částečně stávají etickými otázkami, které si mohou klást všichni výzkumníci, bez ohledu na to, jestli vycházejí z feminizmu, či nikoliv.

Řešení etických otázek nikdy nemůže být jednoznačné, záleží také na konkrétním kontextu výzkumu, východiscích a závazcích výzkumníka či výzkumnice. Etický přístup se také může v průběhu výzkumu měnit – na základě nových zjištění, ale také na základě fáze, ve které výzkum je. Otázka publikace výsledků pak mnohdy vyžaduje to, aby výzkumník či výzkumnice brali v potaz nejen veškerá předchozí zjištění, ale – podobně jako já – i mocenské vztahy zúčastněných ve výzkumu a možné dopady publikace (konkrétní příklad viz např. Fassin 2009).

V knize *Ethics in Qualitative Research* autoři ukazují, že i ta samá situace může vést výzkumníky a výzkumnice k odlišným řešením dle toho, zda svůj přístup k etice vedou ideou odpovědnosti a starosti (*care and responsibility*) nebo správnosti a spravedlnosti (*justice and rights*); (Edwards, Mauthner 2002: 20). V prvním případě se klade důraz na kontextualitu, důležitý je vztah mezi respondentem a výzkumníkem a odpovědnost je připisovaná zejména vztahům. V případě druhém se předpokládá nezávislý vědec i respondent a stálost hodnotového systému, pravidel výzkumu a hierarchií (Matoušek 2008: odst. 15). Pokud bych postupovala v souladu s etikou správnosti, tak bych možná ve výzkumu pokračovala, vedena svými hodnotami. Správnost ve smyslu konzistence hodnotové stability i stability hierarchického vztahu výzkumnice-respondentky by byla zachována, určitý druh porušení závazku vůči respondentkám (především organizátorkám) by byl z této pozice ospravedlnitelný. Ospravedlnitelné se stalo i moje řešení, kdy jsem se řídila spíše ideou odpovědnosti, tj. odpovědnosti vůči respondentům. Jak uvádí Petr Matoušek, legitimní je

i řešení, kdy výzkumník volí cestu vyhovění přání subjektu zadavatele, i když jeho přístup jde proti přesvědčení výzkumníka či výzkumnice (Matoušek 2008: odst. 12). Tudíž i cesta realizace výzkumu dle představ zadavatele by byla ospravedlnitelná.

Dilema, dle jakého etického přístupu se člověk ve výzkumu bude řídit, záleží na mnoha okolnostech, ale především na osobě výzkumníka/výzkumnice samotného/samotné. *Určitá mez*, jež figuruje v názvu mé práce, se může stát důvodem k ukončení výzkumu, je vlastně konstruovaná a legitimizovaná individuálně a kontextuálně. Nicméně hledání této meze se stává, jak se ukázalo, velmi aktuálním tématem v případě projektů, které jsou na jedné straně financované z veřejných zdrojů, na straně druhé je v nich přístup k informacím silně kontrolován jejich organizátory či organizátorkami.

ZDROJE PODPORY

Tento text (výstup, stať apod.) vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu SVV 2014 260 112.

POUŽITÉ ZDROJE

- Bem, S. L. 1993. *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Bruni, A., S. Gherardi A B. Poggio. 2004. „Entrepreneur-mentality, gender and the study of women entrepreneurs.“ *Journal of Organizational Change Management*. 17(3): 256–268.
- Creswell, J. W. 1997. *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Corra, M. A D. Willer. 2002. „The gatekeeper.“ *Sociological Theory*. 20(2): 180–207.
- Denzin, N. K. A Y. S. Lincoln. Eds. 2005. *The Sage handbook of qualitative research*. London: Sage.
- Durkheim, E. 1938. *The rules of sociological method*. Glencoe, IL: Free Press.
- Edwards, R. a M. Mauthner. 2002. „Ethics and feminist research: Theory and practice,“ in M. L. Mauthner, M. Birch, J. Jessop a T. Miller. *Ethics in qualitative research*. Thousand Oaks, CA: SAGE, s. 14–31.
- England, K. V. L. 1994. „Getting Personal: Reflexivity, Positionality, and Feminist Research.“ *The Professional Geographer*. 46(1): 80–89.

- Fassin, D. 2009. „Nad rámec etických pravidel Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe.“ *Biograf* 45: 25–41.
- Friedan, B. 1963. *The feminine mystique*. New York: W. W. Norton.
- Gartner, W. B. a S. A. Shane. 1995. „Measuring entrepreneurship over time.“ *Journal of Business Venturing*. 10 (4): 283–301.
- Giddens, A. 1979. *Central problems in social theory: action, structure and contradictions in social analysis*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Goffman, E. 1999. *Všichni Hrajeme Divadlo: Sebezprezentace v Každodenním Životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Goffman, E. 2005. *Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior*. Aldine Transaction.
- Harding, S. G. 2004. *The feminist standpoint theory reader: Intellectual and political controversies*. London: Routledge.
- Harvey, D. 1990. *The condition of postmodernity: An enquiry into the conditions of cultural change*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Hasmanová Marhánková, J. 2013. „(Ne) jistá spojení kulturní antropologie a feministického myšlení.“ *Český lid: Etnologický časopis*. 100(2): 205–221.
- Hesse-Biber, S. N. a D. Leckenby. 2004. „How feminists practice social research,“ in *Feminist perspectives on social research*, Eds. S. N. Hesse-Biber a M. L. Yaiser. New York: Oxford University Press, s. 209–226.
- Hesse-Biber, S. N. Ed.. 2011. *Handbook of feminist research: Theory and praxis*. London: Sage.
- Kelly, L., S. Burton a L. Regan. 1994. „Researching women’s lives or studying women’s oppression? Reflections on what constitutes feminist research,“ in *Researching Women’s Lives from a Feminist Perspective*, Eds. M. Maynard a J. Purvis. London: Taylor & Francis.
- Kessler, A. 2007. „Success factors for new businesses in Austria and the Czech Republic.“ *Entrepreneurship & Regional Development*. 19(5): 381–403.
- Kirsch, G. 1999. *Ethical dilemmas in feminist research: The politics of location, interpretation, and publication*. SUNY Press.
- Křížková, A. 2007. *Životní strategie žen a mužů v řízení (a) podnikání*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Křížková, A. 2008. „Genderová diferenciací motivací vstupu do podnikání, kombinace pracovního a rodinného života a faktorů rozvoje malého podnikání v ČR (kvalitativní sociologická studie).“ in L. Průša. *Sociálně ekonomické postavení osob samostatně výdělečně činných ve společnosti II (sborník analýz sociálně ekonomického postavení osob samostatně výdělečně činných ve společnosti)*. Praha: VÚPSV, s. 190–205.
- Lituchy, T. R., P. Bryer a M. Reavley. 2003. „Small business in the Czech Republic and Japan: successes and challenges of women entrepreneurs.“ in *Globalization and Entrepreneurship: Policy and Strategy Perspectives*. H. Etamad a R. Wright. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing, s. 152–179.
- Letherby, G. 2002. „Claims and disclaimers: knowledge, reflexivity and representation in feminist research.“ *Sociological Research Online* 6(4). Přístupné na: www.socresonline.org.uk/6/4/letherby.html, stáhnuto: 17. 9. 2013.
- Letherby, G. 2003. *Feminist research in theory and practice*. Buckingham: Open University Press.
- Matoušek, P. 2008. „Rozvažování nad etickými otázkami sociálně-vědného výzkumu.“ *Biograf* (47): 85–94.
- Millen, D. 1997. „Some methodological and epistemological issues raised by doing feminist research on non-feminist women.“ *Sociological Research Online* 2(3). Přístupné na: www.socresonline.org.uk/socresonline/2/3/3.html, stáhnuto: 25. 9. 2013.
- Nielsen, J. Ed. 1990. *Feminist research methods: Exemplary readings in the social sciences*. Boulder, CO: Westview Press.
- Oakley, A. 1981. „Interviewing women: A contradiction in terms.“ in *Doing feminist research*, Ed. H. Roberts. London: Routledge & Kegan Paul, s. 30–61.
- Ramos, M. C. 1989. „Some ethical implications of qualitative research.“ *Research in Nursing & Health*. 12: 57–63.
- Reinharz, S. 1983. „Experiential analysis: A contribution to feminist research,“ in *Theories of women’s studies*, Eds. G. Bowles, R. Klein. London and Boston: Routledge & Kegan Paul, s. 162–191.
- Reinharz, S. a L. Davidman. 1992. *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.
- Roberts, H. Ed. 1981. *Doing feminist research*. London. Routledge.
- Roof, J. 2011. „Authority and representation in feminist research.“ in *Handbook of feminist research*, Ed. S. N. Hesse-Biber. London, UK: SAGE, s. 520–543.
- Spender, D. Ed. 1981. *Men’s studies modified: The impact of feminism on the academic disciplines*. Oxford: Pergamon.
- Stanley, L. Ed. 2013. *Feminist Praxis (RLE Feminist Theory): Research, Theory and Epistemology in Feminist Sociology*. London: Routledge.

Wadsworth, Y. a K. Hargreaves. 1991. *What is feminist reserach?* Paper presented at The Feminisms and Participatory Action Research Conference, Boston College, USA. (June22–24, 2001).

Zaostřeno na ženy a muže 2012. 2012. Praha: ČSÚ. Přístupné na: www.socresonline.org.uk/socresonline/2/3/3.html, stáhnuto: 1. 10. 2013.

West, C. a D. H. Zimmerman. 1987. „Doing gender.“ *Gender & society*. 1(2): 125–151.